

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

Çar Rusiyasının Çənubi Qafqazda, o cümlədən Quzey Azərbaycanda həyata keçirdiyi 'islahat'ların əsas məqsədi ruslaşdırma siyasətini daha da gücləndirmək və milli azadlıq hərəkatlarına birdəfəlik son vermək idi. Bu məqsədlə çar ideoloqları bir tərəfdən xalq üzərində xurafatçı, mövhumatçı dini təmayüllərə dəstək verir, digər tərəfdən 'azərbaycanlı məmur'lar inzibati idarələr və məhkəmələrdən çıxarılır, hər yerdə onların vəzifələrinə rus məmuru təyin olunurdu. Bütün karguzarlıq ancaq rus dilində aparılırdı.

Üstəlik, çar Rusiyası din xadimləri və bəylər, o cümlədən ziyalılar arasında tərəfdarlarının sayını çoxaltmaq, başqa sözlə imperiya maraqlarına uyğun "rusbaşlı" azərbaycanlı məmur, azərbaycanlı ziyalılar, azərbaycanlı ruhanilər təbəqəsi yaratmaqla ciddi şəkildə məşğul olurdular. Bu yolda çarizmin atdığı addımlardan biri "ali müsəlman silki"ni (1841-1845) ortaya qoymaq oldu ki, daha sonra da I Nikolayın bəylərin torpaqlarının geri qaytarılması və ağaların-sahibkarların hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi reskripti ilə (1846) onlar özlərini Rusiyadan borclu saymağa məhkum edilirdilər: "Reskriptdə şərh olunan və torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlerini müəyyənləşdirən prinsiplər 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli "Kəndli əsasnamələri"ndə konkretləşdirildi".

9-cu əsrin ikinci yarısında da çar Rusiyası imperiya maraqları çərçivəsində bir sıra islahatlar (1861-ci ildə "Təhkimçilik asılılığından çıxmış kəndlilər haqqında Əsasnamə", 1870-ci ildə "Güney Qafqaz quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrevan və qismən Tiflis quberniyaları" ali müsəlman silkindən olan şəxslərin, habelə erməni mülklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərini torpaq quruluşu haqqında Əsasnamə") həyata keçirsə də, ümumilikdə milli azadlıq üsyanlarının, qaçaq hərəkatlarının qarşısını ala bilmədi. Hər halda 1863-1864-cü illərdə Zaqatalada çar Rusiyasının işğalçılığına qarşı baş qaldıran milli azadlıq üsyanı Azərbaycan türklərinin istiqlal mücadiləsinin davam etməyinin ən bariz örnəyi idi. Hacı Murtuzun başçılıq etdiyi milli azadlıq üsyanında 4 minə yaxın Azərbaycan türkünün iştirak etməsi, bu üsyanda milli və dini şüarların səsləndirilməsi ciddi məsələlər idi.4 Quzey Azərbaycanda

çar Rusiyası zülmünə qarşı baş qaldırmış qaçaq hərəkatlarına gəlincə, 1870-ci illərdə Mehbali Məmmədhasən oğlu, Məşədi Usub Mürşüd oğlu, Kərbəlayı Kərimşah oğlu, 1880-ci illərdə Tanrıverdi Allahqulu oğlu, Əli Xəder oğlu, Dəli Əli, Məşədi Məcid, Şeyxzadə Bədəl, 1890-cı illərdə Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi və başqaları məşhur idilər.

1860-1870-ci illərdə çar Rusiyasının kəndli islahatları ilə yanaşı, məhkəmə və şəhər islahatlarını da həyata keçirməsi, eyni zamanda inzibati idarədə dəyişikliklər etməsi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda milli

mətbuatda da bu və ya digər formada milli istiqlal mücadiləsinə dəstək oldular. **Doğrudur, bir azdan da qeyd edəcəyimiz kimi, milli ədəbiyyatımızın şeir və dastanlarında milli istiqlal mücadiləsinin izləri çar Rusiyası torpaqlarımızı işğala başladığı dövrdən etibarən (1801-1828) görünmüş və fasiləsiz olaraq da sürmüşdür. Ancaq 1870-ci illərdən başlayaraq, xüsusilə də "Əkinçi"nin nəşrindən sonra, başda H.Zərdabi olmaqla burada çıxış edən müəlliflərin milli-dini birlik ruhu və yenilikçi mahiyyətli məqalələri milli istiqlal mücadiləsinə daha da sis-**

tuatın formalaşmasına meylliliyi, milli kadrların yetişdirilməsinə yardımı, yaxud da çar Rusiyasına qarşı silahlı mübarizə apararlara bu və ya digər formada dəstək vermələri təsadüfi deyildi. Bütün bunlar o demək idi ki, Quzey Azərbaycan türkləri artıq ayrı-ayrı şəhərlərdə, kəndlərdə çar Rusiyasına qarşı parakəndə şəkildə mübarizənin uğursuzluğunu görərək, bir millət olaraq milli istiqlal uğrunda vacibliyini dərk etməyə başladılar. Şübhəsiz, bir millət olaraq ümumi düşməne qarşı mübarizə aparmaqda milli mətbuatın və ayrı-ayrı cəmiyyətlərin for-

muş Azərbaycan milləti də feodal pərakəndliyinin ləğv edilməsi prosesində, iqtisadi birliklə dil, ərazi, mədəniyyət, şüur və psixoloji birliyin qovuşması əsasında meydana gəlir və inkişaf edirdi".7 Bu kitabdən belə anlaşılır ki, ümumiyyətlə "Azərbaycan milləti"nin yaşadığı coğrafiyada heç vaxt müstəqil dövləti olmamış, daima "yadelli işğalçılara qarşı uzunmüddətli mübarizə"8 aparmış, yalnız Azərbaycan ərazisi Rusiya və "İran" tərəfindən bölüşdürüldükdən sonra həmin millətin təşəkkülü prosesi getmişdir.9 Bu azmış kimi həmin kitabın müəlliflərinə görə,

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının yaranması və əsas mərhələləri

azadlıq hərəkatının yeni bir mərhələsinə səbəb oldu. Xüsusilə, islahatlardan sonrakı dövrdə çar Rusiyasında o cümlədən Güney Qafqazda kapitalist münasibətlərinin sürətlə inkişaf etməsi, eyni zamanda neft sənayesinin tərəqqisi milli burjuaziyanın təşəkkülünü də özü ilə bərabər gətirdi: "Milli burjuaziya neft işindəki çoxmilyonlu yığımdan kapitalist istehsalının yeni sahələrinə, xüsusilə yüngül və emalı sənayesinə, nəqliyyat və digər sahələrə soxulmaq üçün istifadə etməyə cəhd göstərirdi".

Şübhəsiz, milli azadlıq üsyanları, qaçaq hərəkatları ilə bərabər milli burjuaziyanın meydana çıxması, üstəlik milli teatrın (1873), milli mətbuatın (1875) təməlinin qoyulması, Azərbaycan türklərinin milli istiqlal mücadiləsinin yeni bir mərhələyə qədəm qoymasına səbəb oldu. Ancaq bizcə, bəzi kitablarda yanlış olaraq Quzey Azərbaycan türklərinin çar Rusiyasına qarşı milli azadlıq mücadiləsinin başlanğıcı Axundzadənin "Kəmalüddəövle məktub-

temli və məfkurəvi hala salmağa səbəb olmuşdur. Bu anlamda milli istiqlal mücadiləsinin 3 dövrə: 1) Rus işğalçılığından sonra toparlanma və milli azadlıq üsyanlarının baş verdiyi ilk dövr (1828-1874-ci illər), 2) milli istiqlal mücadiləsinin sistemli və məfkurəvi formaya gətirilməyə çalışıldığı orta dövr (1875-

mələşməsi mühüm yeri malik idi. Ona görə də, bu bir həqiqətdir ki, "Əkinçi"nin yaranması ilə milli məfkurəvi insanların bir araya gəlməsi prosesi başlamış, 19-cu əsrin sonlarına doğru da mətbu orqanlar ya da hansısa cəmiyyətlərin ətrafında birləşmə məsələsi az da olsa, gerçəkləşmişdir.

19-cu əsrin ikinci yarısında "Azərbaycan milləti"nin təşəkkülündə "Azərbaycan dili" də mühüm rol oynayıb ki, "yadelli işğalçılara qarşı çoxəsrlik mübarizəyə, assimilyasiya siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz dilini qoruyub saxlaya bilib".10 Bütün bunlardan sonra, həmin yazının müəllifləri "Azər-

1870-ci illərdən etibarən Quzey Azərbaycan türkləri çar Rusiyasına qarşı verdiyi silahlı mübarizə ilə yanaşı milli ədəbiyyatda, o cümlədən milli mətbuatda da bu və ya digər formada milli istiqlal mücadiləsinə dəstək oldular. Doğrudur, bir azdan da qeyd edəcəyimiz kimi, milli ədəbiyyatımızın şeir və dastanlarında milli istiqlal mücadiləsinin izləri çar Rusiyası torpaqlarımızı işğala başladığı dövrdən etibarən (1801-1828) görünmüş və fasiləsiz olaraq da sürmüşdür.

ları" əsəri ya da Zərdabinin 1875-ci il-də "Əkinçi" qəzetinin nəşri ilə əlaqəli. Hesab edirik ki, Quzey Azərbaycan türkləri ümumilikdə, "Türkmənçay" sülh müqaviləsindən sonra bir an olsun belə, düşməne boyun əyməmiş, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, daima çar Rusiyasına qarşı milli istiqlal davasını aparmışlar. Bu anlamda Quzey Azərbaycan türklərinin çar Rusiyasına qarşı 1828-1875-ci illər arasında verdiyi istiqlal mücadiləsinin bir kənar qoymaq böyük yanlışlıqdır.

Sadəcə, 1870-ci illərdən etibarən Quzey Azərbaycan türkləri çar Rusiyasına qarşı verdiyi silahlı mübarizə ilə yanaşı milli ədəbiyyatda, o cümlədən milli

1904-cü illər, 3) Türkcülük, islamçılıq və yenilikçilik ideyaları əsasında Azərbaycan milli ideyasının formalaşması və təntənəsi mərhələlərinə (1905-1918-ci illər) bölmək daha məqsədə uyğun olardı.

Hesab edirik ki, milli istiqlal mücadiləsinin sistemli və məfkurəvi formaya gətirilməyə çalışıldığı orta dövrün (1875-1904-cü illər) ən başlıca cəhəti düşməne qarşı mübarizədə silahlı müqavimətlə yanaşı şüurlu mücadilənin önəmliyi dərki və onun sistemliləşdirilməsinə cəhddir. Bu anlamda milli burjuaziya ilə milli istiqlal uğrunda mücadilə edən güclərin də yavaş yavaş bir araya gəlməsi, yeni imkanlı şəxslərin milli mə-

Çox yazıqlar olsun ki, 19-cu əsrin ikinci yarısında Quzey Azərbaycanda baş verən istimai-siyasi proseslər, xüsusilə Azərbaycan türklərinin milli istiqlal mücadiləsi yolunda daha sığ şəkildə birləşməyə başlamaları Sovetlər Birliyi dövründə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da dünyada yeni bir millətin təşəkkülü kimi dəyərləndirilməkdədir. Məsələn, 7 cildlik "Azərbaycan tarixi"nin 4-cü cildində "Azərbaycan millətinin təşəkkülü" paragrafında uydurma Qərb ideyaları da əsas tutulmaqla, Azərbaycan türklərinin tarixi "gənc"ləşdirilərək yazılır: "Digər millətlər kimi, insanların sabit, tarixi birliyi kimi formalaş-

baycan milləti"nin təşəkkülü məsələsi ilə bağlı belə bir qeyri-adi nəticəyə gəlirlər: "Məlumdur ki, Rusiyada çar hökuməti tərəfindən "Azərbaycan" və "azərbaycanlı" terminlərinin işlədilməsi vətəndaşlıq hüququ qazanmamışdır. Azərbaycanlıları müsəlman, türk, tatar adlandırırdılar".

O zaman belə bir sual ortaya çıxır ki, əgər çar Rusiyası dövründə "azərbaycanlı", "Azərbaycan milləti", "Azərbaycan dili" vətəndaşlıq hüququ qazanmayıb, üstəlik Azərbaycan xalqı milli kimlik baxımından əsasən, türk-tatar adlandırılmışdırsa nədən Sovetlər Birliyi və Müstəqil Azərbaycanın tarix kitablarında "Azərbaycan milləti"nin təşəkkülündən bəhs olunur?! Bizcə, məsələnin bu cür qoyuluşu, yəni SSRİ dövründə "Azərbaycan milləti"nin təşəkkülünün ortaya atılmasında əsas məqsəd Azərbaycan türklərinin keçmişin üstündən xətt çəkib, onu yeni mələz "millət" kimi təqdim etmək olmuşdur. Başqa sözlə, çar Rusiyası Azərbaycan türklərinin tarixini, dilini, mədəniyyətini imperiya maraqlarına uyğun metodla saxtalaşdırdığı kimi, onun davamçısı olan Sovet Rusiyası da eyni mahiyyətli ancaq fəqli bir üsulla bu işi davam etdirmişdir.